

HOOP

HOOP

EEN KRACHT DIE ALLES NIEUW MAAKT

ROB VAN HOUWELINGEN, ROEL KUIPER
EN ANNEMARIE KUIJVENHOVEN (RED.)

Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

Sponsored by **STICHTING AFBOUW KAMPEN**

TU-Bezinningsreeks 28

© 2024 Buijten & Schipperheijn Motief, Amsterdam

ISBN 978-94-6369-289-2

Vormgeving Aperta, Jan Johan ter Poorten

Omslagillustratie: Laantje met bloeiende bomen, Hanneke van Noort

<https://hannekevannoort.weebly.com/>

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden veeelvoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgever, Postbus 22708, 1100 DE Amsterdam.

INHOUD

Woord vooraf 9

INTRODUCTIE OP HET THEMA 11

I **Wat is hoop?** 13
Roel Kuiper

DEEL I: VERHALEN VAN HOOP 19

2 **Christelijke hoop in vervolgingstijd** 21
Jan Klok

3 **Reformatie van de hoop: geloof vol vertrouwen** 27
Erik de Boer

4 **Hoop als contrast of als aanwezigheid?** 33
Abraham Kuyper en Czeslaw Milosz over bloemen en hoop
George Harinck

5 **Bavincks hoop voor jonge mensen** 41
Joyce Couprie-van Hall

6 **Hopen dat de bom niet valt** 47
Nederlandse christenen en de angst voor een atoomoorlog tijdens de Koude
Oorlog
Marius de Kok

7 **De politiek van hoop van Charles Malik** 53
Maurits Potappel

8 **Vrijmaking van de mens** 61
Hoop in de cultuurfilosofie van Hendrik van Riessen
Jan van der Stoep

- 9 **Hoopvol discipelschap bij klimaatverandering, met Dietrich Bonhoeffer als inspiratiebron** 67
Steven van den Heuvel
- 10 **Deze ‘geweldige’ hoop** 73
Benedictus XVI over het eigene van de christelijke hoop
Hans Burger
- DEEL II: DE BIJBEL OVER HOOP 79
- 11 **‘Waarom zou ik nog hopen op de HEER?’** 81
Kasper de Graaf
- 12 **Hoop die niet sterft** 87
De hoop van Job als levenskracht, dwars door alles heen
Egbert Brink
- 13 **Hoop geeft veerkracht** 93
Jaap Dekker
- 14 **Actief wachten als vertrekpunt voor hoop in de klimaatcrisis** 99
Margriet Westers
- 15 **Hoop op vrede** 105
Annemarie Kuijnhoven
- 16 **De hoop van Israël** 111
Arco den Heijer
- 17 **Hoopvol of hopeloos?** 117
Ad de Bruijne
- 18 **Hoop zonder zicht** 125
Loïs Oosterhof-van Bruggen
- 19 **Geloof, hoop en liefde** 131
Wilco de Vries
- 20 **Hoop op het toekomstige leven als stervenskunst** 137
Marinus de Jong

- 21 **Gelovend hopen en hopend geloven** 143
Kees de Groot
- 22 **Verantwoorde hoop en wandelende confessies** 149
Rob van Houwelingen
- DEEL III: PRAKTIJKEN VAN HOOP 157
- 23 **Wachten: de praktijk van de hoop** 159
Hans Schaeffer
- 24 **Hoopgevend preken** 165
Hoe dragen preken bij aan een hoopvol leven?
Kees van Dusseldorp
- 25 **Hoop in de economie** 171
Pim Boven
- 26 **Hoop op recht en recht op hoop** 177
Rechtsbescherming en rechtszekerheid in kwetsbare kerkelijke praktijken
Leon van den Broeke
- 27 **De doop als tastbaar teken van hoop** 183
Jos Colijn
- 28 **Hoop bij euthanasie in geleefde ervaringen van patiënten en hun naasten** 189
Stef Groenewoud
- 29 **Onderwijs in de modus van de hoop** 195
Wolter Huttinga
- 30 **Als de pijn niet meer te dragen is** 201
De klacht als een geestelijke praktijk van hoop
Berdine van den Toren-Lekkerkerker
- 31 **Hoop voor dieren** 209
David Onnekink
- 32 **Christelijke hoop en GenZ** 215
Geranne Tamminga

33 Technologie van de hoop 221
Marc de Vries

Auteurs 227

TU-Bezinningsreeks 229

WOORD VOORAF

Enkele jaren geleden verscheen in deze Bezinningsreeks het boek *Kamper kanttekeningen*. Dat was een bundeling van bijbeloverdenkingen door medewerkers van de Theologische Universiteit (toen nog in Kampen gevestigd). Dat boek bevatte een kaleidoscoop aan soms heel persoonlijke meditaties bij teksten uit de Bijbel. Het vond zijn weg naar bijbellezers, kerken, scholen en kringen.

In deze bundel over hoop hebben we dezelfde formule toegepast: medewerkers van de Theologische Universiteit (inmiddels gevestigd in Utrecht) delen hun overwegingen bij dit oerchristelijke en kennelijk onverwoestbare begrip. De Bijbel spreekt veel over hoop. Onze tijd verlangt sterk naar hoop. Deze bundel bevat een kaleidoscoop aan inzichten over de betekenis en impact van dit begrip.

Aan de Theologische Universiteit wordt onderzoek gedaan. Dat is geen onderzoek door mensen met witte jassen in een laboratorium. Hoe gaat dat, als theologen onderzoek doen? Wat onderzoeken zij eigenlijk? Het werk aan de Theologische Universiteit richt zich op Gods openbaring in de Bijbel en op betekenisvolle woorden en daden van geloof in de wereld. Theologen onderzoeken niet God zelf (hoe zou een schepsel dat kunnen?), maar de woorden, tekens en dingen die van God zijn en die gelovige mensen helpen in hun geloof en op hun levensweg.

Hoop is zo'n woord. Vorig jaar is besloten het onderzoeksprogramma van de Theologische Universiteit te richten op het thema 'kwetsbaarheid en hoop'. De redactie van de TU-Bezinningsreeks heeft onderzoekers en anderen die aan deze universiteit verbonden zijn gevraagd vanuit hun eigen expertise hun gedachten bij het woord hoop op te schrijven. Dat heeft geleid tot deze gevarieerde bundel, waarin 33 mannen en vrouwen een bijdrage leveren. Wij danken hen voor de tijd en aandacht die zij daaraan hebben besteed. Ieder hoofdstuk sluit af met drie verwerkingspunten. Zo kan het boek gebruikt worden voor persoonlijke bijbelstudie, op kringen en in cursussen of lessen. Tenzij anders aangegeven, zijn alle bijbelcitaten afkomstig uit de NBV21.

Deze bundel is opgebouwd uit drie delen. In het eerste deel gaat het over hoop in het leven van mensen uit het verleden. Wat voor kracht was hoop in hun leven? In het tweede deel onderzoeken auteurs wat hoop inhoudt

volgens het Oude en Nieuwe Testament. In het derde deel gaat het over praktijken van hoop vandaag. Welke ervaringen van hoop geven mensen in onze wereld aan elkaar door? De drie delen worden voorafgegaan door een algemene beschouwing over de betekenis van het begrip hoop.

De ondertitel van dit boek is 'Een kracht die alles nieuw maakt'. Is hoop een kracht die alles nieuw maakt? In elk geval impliceert hoop de mogelijkheid van verandering. Hoop ziet uit naar iets anders, iets nieuws. Het geeft moed en kracht om daaraan te werken. Of hoop alles nieuw maakt is een vraag die zich niet zomaar laat beantwoorden. Het is wel een vraag die in de handen ligt van kwetsbare mensen die hopen. Onze wens is dat deze bundel bij diverse lezers de hoop zal voeden en dat hoop een kracht mag zijn die door de heilige Geest wordt gebruikt in de wereld om ons heen en in onze eigen levens om alles nieuw te maken.

Rob van Houwelingen, Roel Kuiper, Annemarie Kuijvenhoven

INTRODUCTIE OP HET THEMA

1 WAT IS HOOP?

Roel Kuiper

Hoop in bange dagen

Wie om zich heen kijkt zou kunnen denken dat we in een hoopvolle tijd leven. Politieke leiders presenteren zich als mensen die hoop brengen. Managers van bedrijven krijgen cursussen om hoop 'uit te stralen'. Buurtwerkers proberen van slechte wijken 'plekken van hoop en verandering' te maken. Psychologen vertellen hoe goed het voor je mentale welzijn is om hoop te hebben. Christenen kennen het woord maar al te goed. Ze vatten er de positieve boodschap van het Evangelie mee samen. De Zuid-Afrikaanse bisschop Tutu zei eens: 'Hoop is het kunnen zien dat er licht is, ondanks alle duisternis.' Zo'n uitspraak zet aan het denken, niet alleen over hoop, maar ook over die duisternis. In al dat spreken over hoop, in al dat verlangen naar iets beters en iets anders, meldt zich dus ook onze vrees. We zoeken hoop 'in bange dagen', als er dreiging of crisis in de lucht hangt. Onze tijd is vast zo vol van hoop omdat zoveel systemen en dingen kwetsbaar zijn geworden: onze planeet, onze samenleving, wijzelf. Of wisten we al dat we kwetsbaar zijn en realiseren we ons opnieuw dat mensen nooit zonder hoop kunnen leven?

In de hoop richten we de blik vooruit, op iets anders. Dat spreekt niet vanzelf. Er moet wel iets zijn om op te hopen. Hoop is geen blind optimisme, geen illusie, en ook niet een voorbijgaand gevoel. Hoop klemt zich aan iets vast, het is de vaste grond waarin het anker houvast heeft. Er zijn veel schepen die de naam hoop dragen. Was die hoop niet tegelijk een zekere verwachting, dan zouden die schepen de gevaarlijke zee niet opgaan. Hoop geeft vertrouwen, en vervolgens moed; hetzij om door te gaan hetzij om ergens mee te stoppen. Hoop is gericht op een iets anders, een wenkende toekomst. Niet alle culturen van de wereld kennen dat zo. De oude Grieken gingen naar het theater om tragedies te zien. Die vertelden meer over het onvermijdelijke lot dan over hoop: mensen gingen reddeloos ten onder. De Engelse schrijver John Bunyan zegt echter iets heel anders in zijn beroemde *Pelgrimsreis naar de Eeuwigheid*. Daar is het de figuur hoop die het hoofd van de christen boven water houdt in de 'doodsrivier'.

Zo denken en spreken over hoop is een erfenis van het christendom. We hebben het dan niet over de hoop die neerkomt op een verkapte wens, zoals: ik hoop dat de trein op tijd komt, ik hoop dat iemand me gauw komt helpen. Dat is alledaagse hoop. Het gaat om iets diepers, iets fundamenteelers: hoop op een grote verandering, op uitredding, op een toekomst die anders zal zijn, dat het met de wereld en onszelf goed komt – existentiële hoop. Die hoop is een erfenis van het christendom, en ook van het jodendom. Rabbijn Jonathan Sacks schreef: ‘De Hebreeuwse Bijbel is geen optimistisch boek, maar een van de grote literaire werken van hoop’.¹ Het Nieuwe Testament is eveneens vol van hoop. Het tekent een groots perspectief. Hoop is een innerlijke kracht waar de apostelen vaak op wijzen. Ze roepen op er werk van te maken. Hoop loopt volgens Paulus samen op met geloof en liefde (1 Kor. 13:13). Het christendom heeft er de Europese cultuur mee gevormd. Daarom spreekt zelfs een seculiere wereld nog altijd over hoop.

Hoop als deugd

Laten we proberen het begrip wat dichterbij te brengen. Hoop wordt wel beschouwd als een christelijke *deugd*. Een deugd is een menselijke eigenschap die een karaktertrek van iemand kan worden en zo kan uitgroeien tot iets krachtigs in een persoon. Mensen kunnen bijvoorbeeld moedig (of laf) zijn, maar wie zich toelegt op moed kan die ook daadwerkelijk tonen, zoals politieagenten of brandweerlieden. Mensen kunnen verstandig (of onverstandig) zijn, maar wie zich erop toelegt kan verstandige dingen zeggen of besluiten. Het is: al-doende-leert-men. Deugden horen bij het gebied van de menselijke wil: we kunnen besluiten ermee aan de slag te gaan. Hopen is een werkwoord om mee te oefenen. Zo komen we het ook in de Bijbel tegen: gelovigen worden opgeroepen standvastig te hopen (1 Tes. 1:3), onze hoop te vestigen op God (Ef. 1:11; 1 Tim. 4:10), te hopen op wat nog komen gaat (Tit. 2:13), ons te richten op wat nog niet zichtbaar is (Rom. 8:25).

Dat we naar hoop kijken als deugd hebben we te danken aan de kerkvaders. Zij kenden natuurlijk de vier centrale deugden van de oude Grieken: moed, gematigdheid, rechtvaardigheid en verstandigheid. Daar hebben ze drie christelijke deugden aan toegevoegd: geloof, hoop en liefde, samen zeven. De drie christelijke deugden geven aan de vier klassieke deugden een nieuwe dimensie. Ze vertellen dat we onszelf niet kunnen redden

1 J. Sacks, *Een gebroken wereld heel maken. Verantwoordelijk leven in tijden van crisis*, Middelburg 2016, 197.

door heel hard aan onszelf te werken. Het is God die ons bestaan zinvol en gelukkig maakt. Ons nieuwe leven bereiken we niet via zelfhulp, maar door te vertrouwen op Gods beloften. ‘De mens heeft God nodig om zijn leven te veranderen’, zegt Tomáš Halík.² Precies dat is wat de deugden ons willen vertellen, schrijft Augustinus.³ We kunnen niet zelf ons geluk bewerken. Datgene wat de christelijke deugden beloven – geloof, hoop en liefde – moeten we daarom ook steeds ontvangen. Het is niet alleen ‘al-doende-leert-men’, maar uiteindelijk: ‘al-doende-ontvangt-men’. Door te geloven, te hopen en lief te hebben veranderen Gods beloften ons leven. We moeten er onze ziel voor openen.

Over het ontvangen van de hoop spreekt ook Paulus: God geeft ons hoop, de moedelozen ontvangen hoop (2 Tes. 2:16; 1 Tes. 5:14). Dit spreken over hoop die al doende ontvangen wordt, wijst op een relationeel aspect. Van wie ontvangen we die hoop? Primair van God zelf, secundair ook van medemensen. God geeft hoop en mensen geven elkaar hoop. Wat dit laatste betreft: mensen geven elkaar hoop door hun voorbeeld, hun gedrag, door kracht, in zwakheid. Wie kent niet de leraar, de partner, het kind, de zieke of stervende die een bron van hoop werd? We krijgen hoop van anderen. Waar mensen er alleen voor staan, kan moedeloosheid of wanhoop toeslaan. Er moet iets van buitenaf gebeuren om die eenzaamheid te doorbreken. De Franse christen-denker Gabriel Marcel schreef dat menselijke hoop altijd de structuur heeft van hopen-op-een-ander, op een concreet ‘jou’.⁴ Christelijke hoop is uiteindelijk hoop op God, op een Persoon die er voor ons is, op onze redding in Jezus Christus. Daarop vertrouwen is het geheim van christelijke hoop.

Als hoop een menselijke deugd is waarmee je aan de slag kunt gaan, komen mensen ook in actie. Hoop zet aan tot handelen en brengt mensen in beweging. Waar hoop is, komt van alles op gang. ‘Hope calls for action, action is impossible without hope,’ schrijft Rebecca Solnit in haar boek *Hope in the Dark*.⁵ Dit boek werd in de afgelopen jaren wereldwijd populair onder activisten. Demonstranten en actievoerders spreken vaak over hoop. Solnit wil die voeden: ‘We need change on a colossal scale, and we don’t know if we can achieve that unless we try.’ Zij weigert zich neer te leggen bij defaitisme en cynisme, alsof de wereld vastgelopen is en nog slechts op haar einde wacht. Wie in het mogelijke gelooft, kan ook hoop koesteren op verandering. Hoop is ‘the nerve of moral

2 T. Halík, *Niet zonder hoop. Religieuze crisis als kans*, Utrecht 2009, 184.

3 Augustinus, *De stad van God*, Amsterdam 1983; zesde druk 2008, XIX 4, 947.

4 G. Marcel, *Homo Viator. Een filosofie van de hoop*, Utrecht 1960, 61, 97.

5 R. Solnit, *Hope in the Dark. Untold Stories. Wild Possibilities*, Edinburgh 2016, 4.

action' (Reinhold Niebuhr).⁶ Barack Obama werd president met hoop als campagnethema.

Prachtig allemaal, en tegelijkertijd maken dergelijke hoogstaande uitingen ook sceptisch. Klinkt de hoop vaak niet hol? Hoe reëel is de verwachting dat ze de loop van de geschiedenis zal ombuigen? Heeft het presidentschap van Obama veel veranderd? Is de fut er niet vaak snel weer uit, met al dat loze hopen? Het is belangrijk te onderkennen dat hoop in zichzelf een zwakke deugd is. Zo heeft men deze deugd altijd gezien. Hoop kan het nooit alleen af. Er is weleens gezegd dat geloof en liefde de grote zussen zijn die het kleine zusje hoop bij de hand moeten nemen. Anders gaat het niet. In het rijtje van de zeven deugden wordt hoop mede ondersteund door onder meer verstand en moed. In vuur gezet door geloof en liefde, door moed en verstand, wordt het pas wat met de hoop. En de hoop gaat helemaal leven als we ons er iets bij kunnen voorstellen. De hoop kijkt altijd naar iets uit. De 'gelovige hoop', zegt Augustinus, richt het leven hier beneden op het 'andere leven'. We worden gelukkig door die hoop, niet 'door de werkelijkheid hier'.⁷ Dat is de volgende stap.

Beelden van hoop

Hoop is niet alleen een deugd, hoop houdt zich ook vast aan een toekomstbeeld. Christenen hopen op 'de verschijning van de majesteit van onze grote God en redder' (Tit. 2:13), zij zien uit naar wat in de hemel voor hen gereed ligt (Kol. 1:5; 1 Petr. 1:3-5). In de hoop speelt die toekomst dus een grote rol. De toekomst moet worden ontvangen, maar werkt tegelijkertijd activerend. De nieuwe realiteit waar christenen op hopen verandert nu al alle dingen. Het is opnieuw: 'al-doende-ontvangt-men'. De hoop opent de deur naar een wereld met nieuwe mogelijkheden, voorbij het hier en nu. Vanuit voorstellingen van dat 'andere leven' richten gelovigen zich in hun handelen op die toekomst. De christelijke hoop anticipeert op de vernieuwing van de schepping en het eeuwige leven. Ze maakt zich daar voorstellingen van. In kunst, literatuur, het onderwijs of in de politiek worden hoopvolle beelden van menselijk samenleven uitgebeeld en overgedragen.

Kenmerkend voor de christelijke hoop is dat ze weliswaar de blik gericht houdt op de toekomst, maar niet wegstijgt van het hier en nu. Christelijke hoop heeft geduld met hoe het is, ze kan wachten, ze ziet om naar de mensen en ontfermt zich ondertussen over de wereld. Christelijke hoop betreft

6 Zie ook: J.L. Sabella, *Hoop in tijden van verdeeldheid. Het levensverhaal van Reinhold Niebuhr*, Almere 2022.

7 Augustinus, *De stad van God*, XIX 20, 973.

niet alleen het hiernamaals, maar ook het hiernumaals. De hele schepping wordt immers gered en het nieuwe leven in Christus kan nu al beginnen, in de moeiten, tegenslagen, vanuit de goot, de modder en de pijn. Christelijke hoop hoopt op alles wat heilzaam, goed, welluidend, rechtvaardig, wijs, juist en liefdevol is voor deze wereld. Christelijke hoop ziet uit naar de sjaloom van Gods koninkrijk. Ze denkt na over het 'goede leven'. Pas als de geschiedenis ten einde is, zal dat goede leven er helemaal zijn en zet de toekomst ons ook niet meer in beweging. Dan is de hoop vervuld. Is het daarom dat in het boek Openbaring het woord hoop niet klinkt?

De hoop heeft met de utopie gemeenschappelijk dat ze beelden schept van de toekomst. In zijn *Utopia* (1516) gaf de humanist Thomas More een voorstelling van een ideale samenleving ergens op een eiland in de verte. Daar leefden mensen een gelukkig leven, er waren geen gevangenschappen, er was alle tijd voor kunst en spel, er werd goed voor iedereen gezorgd. Dit boek is de moeder van alle moderne utopieën geworden. Er zijn technologische en ook ecologische utopieën en ze drukken allemaal iets uit van de hoop die in mensen leeft. Het 'Prinzip Hoffnung' werkt in deze voorstellingen door, zei de historicus Ernst Bloch. Maar dit utopische denken, omgezet naar concreet (politiek) handelen, eindigde vaak op een boulevard van *broken dreams*. Het suggereerde dat mensen met een schone lei kunnen beginnen en dat de toekomst maakbaar is. Utopisten werden gewelddadig of intolerant voor achterblijvers en ongelovigen. De idealen bleken niet te realiseren, omdat het veranderen van de geschiedenis ingewikkelder was dan gedacht.

Er wordt wel gezegd dat veel mensen vandaag hun hoop hebben verloren vanwege de vals gebleken beloften van de moderniteit. De filosoof Slavoj Žižek spreekt over de moed om hopeloos te zijn, omdat het een illusie is gebleken dat mensen de geschiedenis een beter verloop kunnen geven.⁸ Dan moeten we ook niet meer hopen. Daarmee draaien de mensen zich een rad voor ogen, zegt deze filosoof. Inderdaad lijken aan de hedendaagse wereld de zekerheden ontvallen. De ondergangsstemming is tastbaar in onze cultuur. Veel jongeren zien geen perspectief, weten niet waar ze op hopen moeten. Maar te midden van deze moedeloosheid vestigt de christelijke hoop het oog op de reddende kracht van Jezus Christus. Die hoop suggereert niet (zoals de utopie) dat we breken met de geschiedenis en met alles wat kwetsbaar is. Dat is niet wat redding van de wereld inhoudt. De hoop verbindt deze wereld juist met Gods wereld. Ze beweegt zich als op een jakobs ladder tussen de hemel en de aarde. Met haar beelden en voorstellingen voedt de christelijke hoop mensen op hun weg naar hun uiteindelijke bestemming.

8 S. Žižek, *The Courage of Hopelessness. Chronicles of a Year of Acting Dangerously*, London 2018.

De basis van hoop

Een laatste kenmerk van de christelijke hoop is dat ze zekerheid biedt. We kennen de uitdrukking dat we mensen geen valse hoop mogen geven. Valse hoop houdt geen verband meer met reële mogelijkheden. Hoop moet een echte uitkomst voor zich zien om geloofwaardig te zijn. Hoop geeft dus zekerheid, al is die zekerheid nog ver weg. De middeleeuwse theoloog Thomas van Aquino spreekt prachtig over hoop als een ‘toekomstig goed’ dat weliswaar moeilijk te verkrijgen is (waardoor het zich onderscheidt van een vervulbaar verlangen), maar wel daadwerkelijk kan worden verkregen.⁹ Hoe kunnen we die hoop verkrijgen? Door te geloven. Het geloof schiet hier als grote zus de hoop te hulp. Meer nog, door te vertrouwen op wat God zelf ons verzekert: de belofte van het eeuwige leven. Dat vertrouwen baseert zich op het werk van Christus: zijn voorbeeld, zijn lijden en zijn opstanding. Ziedaar de vaste grond van christelijke hoop.

Zo wordt hoop een zekerheid in het leven van christenen. De Bijbel kent tal van uitdrukkingen waarin het gaat over het ‘hebben’ van hoop of over de hoop die ‘in u’ is (Rom. 12:12) en daar zelfs ‘overvloedig’ kan zijn (Rom. 15:13). Tegelijkertijd hebben mensen in de Bijbel dit alles ook helemaal niet, omdat het geloof hen ontvallen is of omdat ze God niet meer aan het werk zien, zoals Gideon die niet kon geloven dat God bezig was in zijn tijd of Elia die zijn werk neergooide. De hoop moet zich als zekerheid vestigen aan de binnenkant van ons bestaan, ze moet het innerlijk van mensen vervullen. Dat wil Christus doen. Hopen heeft immers de structuur van hopen-op-een-ander. Vandaar dat Paulus zegt dat Christus de hoop is die in ons is (Kol. 1:27). Op Hem is alle hoop gebaseerd, ook de hoop die zich meldt in verwachtingsvolle toekomstbeelden en de hoop die we al doende leren en ontvangen. De bijdragen in deze bundel belichten, ieder op eigen wijze, deze aspecten van de christelijke hoop: hoop als deugd, hoop als toekomstverwachting en hoop als bezit. Onze tijd verlangt naar hoop en de Bijbel en het christelijk leven spreekt van hoop. Wie goed om zich heen kijkt, kan de schijnende lichten van deze hoop overal zien.

9 Aquinas, *Disputed Questions in the Virtues*, Cambridge 2005, 220.

DEEL I:
VERHALEN VAN HOOP

2 CHRISTELIJKE HOOP IN VERVOLGINGSTIJD

Jan Klok

Anker als beeld van hoop

Geloof verbindt de mens met het verleden, liefde met het heden en hoop met de toekomst, zo schreef Bonaventura. Daarmee bedoelde hij: geloof grijpt terug op wat wij leren kunnen uit de Bijbel en van onze voorouders. Liefde tot God, de naaste en onszelf vormt het fundament onder ons handelen. Hoop richt onze blik op de toekomst en op datgene wat wij verwachten. Hiermee volgt hij nadrukkelijk Paulus, die al schreef dat deze drie in dit aardse leven onlosmakelijk bij elkaar horen (1 Kor. 13:13). Iets vergelijkbaars vinden wij in de brief aan de Hebrëeën, waarbij met name de relatie tussen geloof en hoop gethematiseerd wordt. De schrijver van deze brief vergelijkt de christelijke hoop met een anker (Hebr. 6:19-20). Een treffende vergelijking, zoals blijkt uit andere motieven in dit hoofdstuk: het onderweg zijn naar de toekomst, het hebben van houvast, de beloften van God, en vooral ook de deugd van het geduld. Het beeld van een anker is een geschikte voorstelling om de hoop te visualiseren; door het anker kan een schip een vast punt vinden op de zeebodem, zelfs als de bodem niet zichtbaar is. Dit zegt iets belangrijks over hoop. Hoop wordt bepaald door onze levensovertuiging, wereldvisie, en door geloof – iets dat niet altijd zichtbaar is, maar wel de grond van ons leven vormt. Je zou misschien zelfs zover kunnen gaan dat het geloof de kracht van de hoop bepaalt. In deze bijdrage wil ik een venster naar het verleden openen en laten zien hoe Franse christenen gedurende de crisistijd in de 16e eeuw hun hoop fundeerden op de inhoud van hun geloof.

Frankrijk 1545

Voorjaar 1545. In de wildernis, ergens in de Provence, verschuilen kleine groepen protestantse vluchtelingen zich in bossen en grotten. Velen van hen zijn afkomstig uit Mérimond en Cabrières, circa 50 kilometer ten noorden van Bordeaux gelegen. De president van het Provençaalse parlement,

Jean Maynier d'Oppède, had met hulp van een leger veteranen uit Piëmont onder andere hun dorpen aangevallen. Zij waren immers ketters. Meer dan 3.000 mensen waren omgekomen, wie kon was de bossen en bergen ingevlucht. Maar een klopjacht joeg hen op en velen werden alsnog gedood of naar de galeien gezonden. Slechts een klein aantal wist te ontsnappen naar bijvoorbeeld Genève.

Jean Crespin vertelt dit verhaal in zijn martelaarsboek.¹ Aan het einde van zijn relaas over de historische omstandigheden en gebeurtenissen beschrijft hij hoe overlevenden uit de kerk van Cabrières bij elkaar troost zoeken. Wij kunnen lezen hoe gelovigen midden in de angst, het verdriet en de dreigende dood uiting geven aan hun geloof en vertrouwen, of in elk geval hoe zij elkaar ertoe aansporen om het geloof te blijven vasthouden. We kunnen ons moeilijk indenken hoe dat geweest moet zijn. Verjaagd, alle bezittingen kwijt, geliefden dood of vermist. Angst om ook vermoord te worden. De dood loert overal. En toch getuigen de vervolgdgen van hoop. Hoop op God, zijn beloften, een toekomst door alle gevaren heen. Deze zelfde toon vinden wij in brieven van Calvijn, Viret of Farel. Maar ook in brieven en getuigenissen van gevangenen uit Lyon of Parijs, vrouwen en mannen die wisten dat zij binnen afzienbare tijd verbrand zouden worden. Wat gaf hun hoop in die tijd van crisis?

Hoop: vertrouwen op God en zijn wil

De overtuiging dat alles gebeurt volgens Gods wil vormt een terugkerend thema in de gesprekken en brieven van de vervolgdgen. Hieruit blijkt een sterk vertrouwen op Gods almacht en zijn voorzienigheid; dit perspectief biedt de gelovigen troost en kracht, juist met de dood voor ogen. Zij geloven dat hun lot in Gods handen ligt en dat Hij hen zal redden of ondersteunen zoals Hij dat juist acht. Eén van de oudere sprekers verwoordt het als volgt: 'De Heer is machtig: zoals zijn wil is, zo zal het geschieden. De minste zorg die we zouden moeten hebben is die voor onze bezittingen en ons leven. Maar de grootste en voornaamste angst die ons moet bezighouden is dat we door kwellingen en zwakheid falen in de belijdenis van onze Heer Jezus Christus en van zijn heilig Evangelie. [...] Laten we, om alle verleidingen te weerstaan, het zwaard van het woord van God nemen en geloven dat de Heer de almachtige Koning is, en dat alle dingen in

1 J. Crespin, *Actes des martyrs deduits en sept livres, depuis le temps de Wiclef et de Hus, jusques à present; contenant un recueil de vraye histoire ecclesiastique, de ceux qui ont constamment enduré la mort ès derniers temps, pour la verité du Fils de Dieu*, [Genève] 1564, fols. 189–221, geraadpleegd op 1 september 2024 via <https://doi.org/10.3931/e-rara-6000>.

zijn macht zijn geplaatst. Er is niemand die zijn wil kan weerstaan'.² Deze woorden reflecteren behalve een diep vertrouwen in Gods almacht ook de bereidheid en aansporing om het eigen lot over te geven aan Hem. Het belangrijkste is niet het behoud van materiële bezittingen of zelfs het leven zelf, maar de trouw aan het geloof in Christus en het Evangelie en dat het leven in Gods hand ligt. In de situatie waarin men alles is kwijtgeraakt en de dood moet vrezen is dit de hoop overblijft: God houdt vast.

Hoop: gerichtheid op de hemel

In het moderne wereldbeeld speelt de hemel (of de hel) geen grote rol. In de christelijke vroomheidstraditie vormt dit echter een belangrijk richtinggevend aspect. De verwijzing naar de hemel stelt gelovigen in staat om boven het beperkte hier en nu uit te kijken. De vluchtelingen sporen elkaar aan om hun situatie in een ander perspectief te zien: 'Laten wij niet langer naar beneden kijken, maar laten wij onze ogen naar de hemel opslaan, en laten wij ons hele hart richten tot deze grote Heiland, onze Heer Jezus Christus'.³ In de geschiedenis van de christelijke vroomheidscultuur komt dit motief telkens weer terug: bij de martelaars uit de Oude Kerk, de mystieke vrouwen en mannen in de Middeleeuwen, bij de vervolgdgen in de 16e eeuw, of in het 'sursum corda' tijdens de viering van de maaltijd van de Heer. Het perspectief van de hemel, die het aardse overstijgt en omarmt, biedt hoop en helpt het lijden te verdragen; de zekerheid van een eeuwige beloning helpt om standvastig te blijven. Wij doen er goed aan de ogen open te houden voor de voorbeelden uit zowel de Bijbel als de geschiedenis; voorbeelden van zoveel gelovigen die hun houvast lieten zien ongeacht de aardse ontberingen die zij moesten doorstaan. De hemel als de plek waar Gods goedheid, schoonheid en recht tot volle ontplooiing komt vormt een onmisbaar en daarmee noodzakelijk element in het nadenken over hoop.

Hoop: identificatie met Christus' lijden

De uit het spreekwoord bekende Jan Brugman (circa 1400-1473) drukte in een preek de christelijke hoop op een heel specifieke wijze uit: '... zo zullen

2 Crespin, *Actes*, 215-216. Alle citaten uit dit martelaarsboek zijn door mijzelf vertaald.

3 Crespin, *Actes*, 215.

wij ons anker van de hoop werpen in de diepe wonden van onze Heer'.⁴ Hiermee kleurt hij Hebreëen 6:19-20 in met de nadruk die Paulus en Petrus in hun brieven geregeld leggen op de navolging van het lijden van Christus. Deze sterke nadruk op het lijden van Christus is een typerende trek van de vroomheid en religiositeit zoals die zich sedert Bernardus van Clairvaux (1090-1153) en Franciscus van Assisi (circa 1181-1226) ontwikkelde.

Vòòr Bernardus werd Christus vooral gezien als de zegevierende Koning, waarvan zijn hemelvaart getuigt; de aandacht voor zijn lijden is vooral beperkt tot de gebeurtenissen rond Goede Vrijdag. Bernardus, en na hem vooral ook Franciscus van Assisi, kregen meer oog voor de lijdende Christus: denkend vanuit Filippenzen 2:5-8 wordt heel diens leven op aarde vanaf de geboorte als lijden geïnterpreteerd. In Brugmans eeuw is dit dusdanig in beeld en woord uitgekristalliseerd dat het lijden van Christus een centrale plek inneemt in de religieuze beleving van de christenen.

Deze nadruk op Christus' lijden functioneert nadrukkelijk in een spiritueel kader. Al tijdens de vervolgingen in de Oude Kerk was het martelaarschap een manier om de navolging van Christus vorm te geven: door zelf te lijden konden gelovige vrouwen en mannen hun Heer navolgen in zijn lijden. Het menselijk lijden werd zo geduid vanuit het lijden van Christus zelf en dit vormde een wezenlijk onderdeel van de hoop die houvast gaf. Dit werd alleen maar versterkt door de theologische en bijbelse doordening die met name Bernardus hiervan gaf. Brugmans preken laten nog steeds zien hoe deze aandacht voor en concentratie op Christus' lijden in moeilijke tijden hoop biedt. Deze navolging van Christus in zijn lijden vormt ook in de 16e eeuw een belangrijk element in de omgang met vervolgingen.

De vluchtelingen in de Provence drukken dit ook uit als zij elkaar aanmoedigen om hun eigen lijden te zien als een deelname aan het lijden van Christus. Een van de sprekers verwoordt dit als volgt: 'De Heer God bewijst door beproevingen aan zijn ware discipelen, en aan hen die goed geleerd hebben in zijn school, deze les, die heel moeilijk is, maar het is waar: als iemand achter Mij wil komen, laat hij dan afstand doen van zichzelf en zichzelf in de steek laten, zijn kruis opnemen en Mij volgen'.⁵ Telkens weer komt dit lijden van Christus ter sprake als de spiegel om het eigen lijden in te zien. Dat lost de pijn, angst of het verdriet niet op – denk aan Jezus' eigen angst in Getsemane – maar geeft kracht en moed om te volharden. Christelijke hoop is hoop die gevoed wordt vanuit het kruis: daar vindt

4 J. Brugman, *Verspreide Sermoenen*, ed. Alphons van Dijk (Klassieke Galerij 41), Antwerpen 1948, 124, ll. 159-160.

5 Crespín, *Actes*, 216.

alles een plek. Juist de aandacht voor de lijdende Christus moet genoemd worden als wij vandaag over hoop nadenken. Hoop biedt een verwachtingsvol kader voor een leven dat nog gebroken is. Welke plek geven wij de gebrokenheid? Voor veel lijden denken wij een (medische) oplossing te hebben, en vaak is dat ook zo. Maar wat als zo'n oplossing er niet is? Wat doet dat met onze hoop? De aandacht voor het lijden van Christus is dan niet een tovermiddel dat alle antwoorden geeft, maar biedt wel een perspectief om vast te houden aan de hoop.

Hoop: volharding en trouw

Dit perspectief heeft alles met de toekomst te maken en dat leidt tot een ander aspect van hoop: volharding en trouw. De volharding vormt een wezenlijk kenmerk van deugden. Dat wil zeggen: een deugd kunnen wij omschrijven als een positieve eigenschap van iemand, bijvoorbeeld geduld. Dit betekent dat deze persoon niet af en toe geduldig is, maar dat een geduldige houding het leven van die mens typeert: vasthouden aan geduld.

Om die reden is het van belang te zien hoe hoop sterk samenhangt met de inhoud van ons geloof. Hoop is het vasthouden aan de beloften van God, en hoop kun je putten uit de ervaringen van andere gelovigen. Juist in crisistijd is dit van belang. Dit zien we ook terug in de gesprekken en brieven van de Franse vluchtelingen. Telkens weer de onderlinge aansporing om vast te houden aan het christelijk geloof en de leer van het Evangelie, ongeacht de beproevingen die ze moeten doorstaan. Eén van de oudere leden spreekt de gemeenschap toe met de volgende woorden: 'Laten we liever allemaal sterven, dan wet en verordeningen van God en de leer van het heilige Evangelie te verlaten. Laten we altijd in ons hart houden wat onze Heer ons leert: wie volhardt tot het einde, zal behouden worden'.⁶

Deze oproep tot volharding benadrukt de noodzaak om trouw te blijven aan de christelijke waarden en de leer van het Evangelie, zelfs als dit betekent dat men zijn leven moet opofferen. Hierop reflecteren ook Psalm 1 en 119, waar de wet van God wordt bezongen en waar de inoefening ('meditatio') van Gods wet een steeds terugkerend motief vormt. Wij zijn dan vaak geneigd te denken aan de Tien Geboden, maar het gaat hier om de Thora, de boeken van Mozes: niet alleen de wetgeving, maar ook heel de geschiedenis, van de schepping tot de intocht in het beloofde land. Gods wet vertelt ons dus over de geloofservaring van Abraham, de worsteling van Mozes met God en het volk of over het vertrouwen van Jozua en Kaleb. De psalmist roept op om juist ook deze aspecten van de Thora in de her-

6 Crespín, *Actes*, 216.

innering in te slijpen. Geloven betekent dit in het hart vasthouden en deze herinnering telkens weer naar voren halen. Zo voedt de kennis van het verleden de hoop die zich op de toekomst richt. En alleen zo kan de belofte van redding kracht en vastberadenheid bieden voor degenen die volharden tot het einde. De vervolgte gelovigen zijn hiervan de getuigen.

Afsluiting

In het kader van deze bundel kan ik maar kort enkele aspecten benoemen van christelijke hoop. De brieven en gesprekken van vervolgdgen onder andere in de 16^e eeuw leveren soms zeer indrukwekkende getuigenissen op van christelijke hoop te midden van dood en verderf. Ter afsluiting vat ik kort samen: christelijke hoop is geworteld in het vertrouwen op Gods almacht en voorzienigheid, vooral in tijden van beproeving. Dit vertrouwen biedt troost en kracht, wetende dat het eigen lot in Gods handen ligt en dat Hij zal redden of ondersteunen zoals Hij dat juist acht. Om hieraan vast te kunnen houden is een ander perspectief nodig: de gerichtheid op de hemel helpt gelovigen om boven het aardse (lijden) uit te stijgen, door te vertrouwen op een eeuwige beloning en Gods goedheid. Hoop is ook verbonden met volharding en trouw aan het geloof, ongeacht de moeilijkheden – juist omdat wij onderweg zijn, wankelt hoop geregeld. De identificatie met Christus' lijden biedt gelovigen een voorbeeld en kracht om te volharden. De aandacht voor het lijden van Christus en de belofte van redding voor degenen die volharden tot het einde versterkt de hoop en geeft moed om vast te houden aan zowel het Evangelie als de christelijke waarden.

Ter verwerking

1. Hoe beïnvloedt het geloof dat alles volgens Gods wil gebeurt jouw dagelijks leven en beslissingen?
2. Wat betekent de gerichtheid op de hemel voor jou, en hoe helpt dit perspectief jou om met aardse problemen om te gaan?
3. Hoe ervaar jij de identificatie met Christus' lijden in je eigen leven, en hoe versterkt dit jouw hoop en volharding in het geloof?